

Велина Тонева

ПРЕДИСТОРИЯТА НА СЪВРЕМЕННОТО църковно образование в България: социална мисия, организационни модели, иновативни практики

The author is a doctoral student in the Department of Practical Theology at the Faculty of Theology of Sofia University “St. Kliment Ohridski.” Contact: [linkedin.com/in/velina-toneva-17226114b](https://www.linkedin.com/in/velina-toneva-17226114b); <https://orcid.org/0009-0002-1197-0216>.

Abstract: *Velina Toneva, Pre-history of Contemporary Bulgarian Church Education: Social Mission, Innovative Practices.*

This paper discusses the historical experience of church education in Bulgaria, which has not yet been fully explored due to the interruption in the social practice of the Bulgarian Orthodox Church following the forced separation of Church and state in the mid-20th century. During the period when religious education was part of the church's social mission and traditional religious socialization, its organization was informal. However, there was some institutionalization, and many innovative practices were developed. Therefore, this study is based on existing accounts of the 20th-century history of traditional church education in Bulgaria, as well as current reflections and perspectives.

Keywords: *Church Mission, Church Education, Christian Catechetics, Church Social Care, Pastoral Care, Pastoral Mission, Church History, Church Organization, Church Institution*

Въведение

Радостно е храмът редовно да е пълен с вярващи и множеството от тях – деца. Светлите лица на щастливи подрастващи сякаш напомнят, че Църквата е вечно обиталище на Бога. Но на места богословското ни образование и църковно служение на практика не постига такъв високодуховен образ – потребностите и възможностите за прицърковни дейности не са равномерни в цялата страна. Как да изградим заедно позитивен климат в светите места, който действително

да ни обединява като народ и християни? Въпреки че недоуменията по този въпрос са най-разнообразни, със сигурност решението не е да се опитваме да изземем ръководната роля на настоятелствата в църковната социална мисия, а да помагаме с каквото е необходимо.

Социална мисия: благотворителност, милосърдие, дарителство, ктиторство

Основно предизвикателство пред социалната дейност на Църквата¹ е балансът между просвета и грижа. Както е невъзможно да има милосърдие без субсидиране, просвета без благотворителност и при-църковна дейност без налична база, така и всички тези условия не са достатъчни, ако не бъдат реализирани. Неравностойно е положение-то на духовнопросветните центрове в бедни или богати енории на различни по благосъстояние райони в някои по-големи градове. Това разделение по социален статус се преодолява и избягва чрез мобилност между църковни общности и съвместни инициативи. Например настоятелството на столичния храм „Рождество Христово“ всяка година организира и субсидира дейности за децата на материално бедната си посестрима – Видинска епархия, която е духовно богата про-активни клир и народ.

¹ Цанков, С. прот. „Православното християнство – неговата същина и неговият съвременен образ.“ *Годишник на Богословския факултет*, т. XIX (1941–1942) [Tsankov, S., Protopresbyter. „Orthodox Christianity – Its Essence and Its Contemporary Image.“ Yearbook of the Faculty of Theology, vol. XIX (1941–1942) (in Bulg.)]; Цанков, С., прот. „Българската Православна Църква от Освобождението до настояще време.“ *Годишник на Богословския факултет*, т. XVI (1938–1939) [Tsankov, S., Protopresbyter. „The Bulgarian Orthodox Church from the Liberation to the Present Day.“ Yearbook of the Faculty of Theology, vol. XVI (1938–1939) (in Bulg.)]; Лечева, Р. *Социална мисия и социални практики на християнските вероизповедания в България (1879–1944). Дисертация*. София: Нов български университет, 2017 [Lecheva, R. Social Mission and Social Practices of the Christian Denominations in Bulgaria (1879–1944). Dissertation. Sofia: New Bulgarian University, 2017 (in Bulg.)]; Василев, Й. „Социалната, благотворителна и добротворна дейност на Българската православна църква (1915–1950).“ – В: *Обществено подпомагане и социална работа в България. История, институции, идеологии, имена*. Благоевград: Университетско издателство, 2005 [Vasilev, Y. „The Social, Charitable, and Philanthropic Activity of the Bulgarian Orthodox Church (1915–1950).“ – In: Public Assistance and Social Work in Bulgaria: History, Institutions, Ideologies, Names. Blagoevgrad: University Press, 2005 (in Bulg.)], in: http://www.pravoslavieto.com/docs/socialna_dejnost/socialna_dejnost_1915-50_vasilev.htm (27.08.2021).

Усилията и постиженията в църковно-духовен план не бива да създават впечатление за облагодетелстване на едни вярващи за сметка на други. Когато в миналото енорията организира летовища за енорийските деца и младежи в близък епархийски манастир, бедните от тях са субсидирани от богатите, които заплащат такса². Подрастващите си отдъхват от домакинска, занаятчийска или селскостопанска работа, в която навремето са участвали активно в своите или чужди домове.

Връзката на общественото здравеопазване и социалните грижи³ с църковната социална дейност е в пряка зависимост от политиките на различните управленски режими. Интересен факт през 20-те⁴ и 30-те години на XX в. са критиките на политиките към Църквата за мащабите и характера на православната социално-милосърдна дейност. Неизброими, от друга страна, са приносите на енории и манастири⁵, които някога демонстрират забележителната способност на

² Симеонова, Г. „Относно добротворството в минало време и възможното му възкресение днес.“ Електронно списание *LiterNet*, 8.5.2019, 5 (234) (2019) [Simeonova, G. „On Philanthropy in the Past and Its Possible Revival Today.“ *Electronic Journal LiterNet*, May 8, 2019, 5 (234) (2019) (in Bulg.)], in: <https://litenet.bg/publish26/gatia-simeonova/sveta-marina.htm> (26.08.2021).

³ Карагьозова, М. „Исторически преглед на системата за отглеждане и възпитание на деца в неравностойно семейно и социално положение (от Освобождението до 1944 година).“ *Списание на Националния музей на образованието – Габрово: Едно място за всяко нещо и всяко нещо на мястото си*, 1 (2009) [Karagyozyova, M. „A Historical Review of the System for Raising and Educating Children in Disadvantaged Family and Social Situations (from the Liberation to 1944).“ *Journal of the National Museum of Education – Gabrovo: A Place for Everything and Everything in Its Place*, 1 (2009) (in Bulg.)], 4–9, in: <https://www.nmogabrovo.com/uploads/Sborni%2001.pdf> (23.08.2021).

⁴ Антонова, Ц. „Църковната политика на земеделския режим в България (1920–1923): реформи, събори и конфликти.“ *Живо предание*, 5.2.2021 [Antonova, Ts. „The Church Policy of the Agrarian Regime in Bulgaria (1920–1923): Reforms, Councils, and Conflicts.“ *Living Tradition*, February 5, 2021 (in Bulg.)], in: <https://dveri.bg/6frar> (23.11.2021).

⁵ Кръстева, О. „За просветната дейност на братството „Бял кръст“. *Духовна култура*, 11 (2002) [Krasteva, O. „On the Educational Activity of the ‚White Cross‘ Brotherhood.“ *Duhovna Cultura*, 11 (2002) (in Bulg.)], 18–28; Кръстева, О. „История, дейност и състав на ставропигиалното женско монашеско братство „Бял кръст“. *Духовна култура*, 8 (2002) [Krasteva, O. „History, Activity, and Composition of the Stauropelial Women’s Monastic Brotherhood ‚White Cross‘.“ *Duhovna Cultura*, 8 (2002)], 8–19, 7 (2002), *Ibid.* 10–18 (in Bulg.)]; Кръстева, О. „Ставропигиално женско монашеско братство „Бял

православната общност да откликва на социалните потребности.

В исторически план Българската православна църква⁶ е имала още по-голяма грижа за народа в години на нужда, отколкото държавата, поради това че общността по вероизповедание – невидимите връзки между хората в един църковен богочовешки организъм – винаги е насърчавала духовно добродетелта на милосърдието. Примерната благородническа милосърдна дейност на българския двор и клир при няколкото следосвобожденски владетели и променящи се граници на държава и диоцез⁷ се съпътства от засиленото създаване на братствен църковен живот в междувоенния период⁸. Тези явления съвпадат исторически с няколко фази на съветските гонения срещу църквата и пренасянето на руските достижения у нас, в Европа и по целия свят чрез емигриралата интелигенция. До средата на века в България по различно време се наброяват до няколкостотин прицърковни организации, чиято цел е била да помагат на бедни, да се грижат за болни, да просвещават неучи и като цяло да допринасят за духовното и общо благосъстояние на българския народ.

Организационни модели: килийно училище, училищно вероучение, църковни школи

Модерното просветно движение в България в социалистическо време често се интерпретира като стремеж към етническо гражданско образование в национален прогресивен и революционен дух. Но всъщност още предвъзрожденските училища при храмове, манастири, светогорски подвория (метоси, конаци, представителства) и

кръст“. *Известия на държавните архиви*, 79 (2001) [Krasteva, O. „The Stauropegial Women’s Monastic Brotherhood ‚White Cross‘.“ *Bulletin of the State Archives*, 79 (2001) (in Bulg.)], 279–282.

⁶ *Енциклопедия Дарителството, дарителски фондове и фондации в България 1878–1951*, т. I. София, 2000 [Encyclopedia of Philanthropy: Donor Funds and Foundations in Bulgaria, 1878–1951, vol. I. Sofia, 2000], in: <http://daritelite.bg/> (27.11.2021).

⁷ Важно е, като става дума за България, да се има предвид държавната и църковна територия на страната и състоянието на диоцеза към момента на събитията.

⁸ Георгиева, Д. „Младежките православни християнски дружества в България (началото на 20-те– средата на 40-те години на XX век.“ *Балканистичен форум*, № 1-2-3 (2007) [Georgieva, D. „The Orthodox Christian Youth Associations in Bulgaria (Early 1920s – Mid-1940s).“ *Balkanistic Forum*, Nos. 1-2-3 (2007) (in Bulg.)], 147–152.

отделни монашески скитове или килии едновременно подсигурият хората с актуално църковно и светско знание. Следосвободенските миграции към Княжество България, репатрирането от изгубените български територии и емиграцията от Руската империя след болшевишкия преврат през 1917 г. неимоверно обогатяват обществения климат в страната и в съчетание с военните и следвоенни обстоятелства налагат промени. През 1919–1923 г. земеделското управление, отваря Богословския факултет, друго правителство след десетилетие иска да го лиши от бюджет и така да го закрие. Просветните и църковните реформи в хода на културната политика⁹ на земеделците предлагат връщане на семинариите в манастирите и откриване на нови в останалите епархии, където няма свещенически училища; селската партия иска православието като част от българската култура да е популярно и да просперира.

В България по това време има в известна степен урбанизация, индустриализация, здравеопазване, образование, културен и политически живот. Населението живее предимно по селата и се препитава с личните си стопанства или семейни занаяти, домовете са многодетни, в училищата има огромен брой деца, голяма част от жените са майки и домакини. Църквите, читалищата и училищата са центрове на селищата, клириците са водещи авторитети наред с военните, лекарите и учителите. След средата на века, не само поради обществените и глобални промени, България не е вече същата традиционна патриархална страна, тъй като социалистическата модернизация трансформира и празничността¹⁰ като травматичен експеримент с вероизповеданията.

⁹ Гълъбова, Л. „Проблеми от областта на културата на страниците на официалните органи на Български земеделски народен съюз (БЗНС) по времето на неговото управление.“ – В: Марков, Г., М. Куманов, Р. Кацарова (ред.). *Земеделското движение в България. История. Развитие. Личности*. Пазарджик: Белопринт, 2004 [ġăłbova, L. „Cultural Issues in the Official Publications of the Bulgarian Agrarian National Union (BANU) During Its Time in Power.“ – In: Markov, G., M. Kumanov, R. Katsarova (eds.). *The Agrarian Movement in Bulgaria: History. Development. Personalities*. Pazardzhik: Beloprint, 2004 (in Bulg.)], 103–115.

¹⁰ Симеонова, Г. *Традиционните празници в състояние на промяна*. София: БАН, 2000 [Simeonova, G. *Traditional Festivals in a State of Change*. Sofia: BAS, 2000 (in Bulg.)].

Отначало спонтанната и взаимноспомогателна¹¹ социална грижа придобива по-организиран характер чрез инославните мисии и дворцов елит, като внася европейските иновации в живота на много околии, селища и свети места. Модерните нововъведения у нас, за които понякога поемат грижа и църковни настоятелства или манастири, най-често са организирани под формата на: детски млечни кухни, ясли, игрища, детски и ученически дружества и летовища/колонии, занимални, сиропиталища, санаториуми, училища за деца с увреждания, трапезарии, коледни елхи и др. или дамски и мъжки, а по-късно и смесени църковни хорове, беседи от епархийски лектори и професори, приюти, старопиталища, странноприемници, трапезарии, поклоннически центрове и др.

В миналото процесите на църковна благотворителност, просвета и обгрижване на децата в риск¹² се реализират твърде различно в отделните структури на Българската православна църква по места в страната ни. От една страна, през отделни исторически периоди диоцезът като паство се изменя по много параметри. От друга страна, цялостната църковна ситуация у нас през XX в. не е аналогична със съвременната, която се развива динамично и дори не е сравнима с предходното десетилетие. Накрая, и в миналото, а и днес, сравнението с други страни и църкви, както и съпоставката на храмове, манастири, духовни околии и епархии, може да е вдъхновяваща, но и

¹¹ Тодорова, Е., Н. Димитрова. „Анализ на нагласите за взаимопомощ в България в периода между двете световни войни: от общностно към обществено подпомагане.“ – В: Попова, К., М. Ангелова (ред.). *Обществено подпомагане и социална работа в България. История, институции, идеологии, имена*. Благоевград: Университетско издателство, 2005 [Todorova, E., N. Dimitrova. „An Analysis of Attitudes Toward Mutual Aid in Bulgaria in the Interwar Period: From Communal to Public Assistance.“ – In: Popova, K., M. Angelova (eds.). *Public Assistance and Social Work in Bulgaria: History, Institutions, Ideologies, Names*. Blagoevgrad: University Press, 2005 (in Bulg.)], 105–111, in: http://www.history.swu.bg/elka_todorova.pdf (23.11.2021).

¹² Янев, И. „Грижата на енорийския свещеник за децата в риск. Общи насоки.“ – В: Петков, П. (ред.). *България и българите в Европа. Юбилейна научна конференция на СУБ, клон Велико Търново, 17.10.2009*, Велико Търново: Фабер, 2010 [Yanev, I. „The Parish Priest's Care for Children at Risk: General Guidelines.“ – In: Petkov, P. (ed.). *Bulgaria and the Bulgarians in Europe. Jubilee Academic Conference of the Union of Scientists in Bulgaria, Veliko Tarnovo Branch, October 17, 2009*. Veliko Tarnovo: Faber, 2010 (in Bulg.)], 211–216.

неконструктивна. Статистическото отчитане на тези явления в научната литература е от голяма полза за възстановяване на цялостната историческа картина, но фокусът на това изследване е в изграждането на практики и общности, което се случва по духовно сходен начин.

От богословска гледна точка е по важна духовната страна на съществуването на прицърковни занимания, трапезарии, летовища, сиропиталища, старопиталища, детски градини, пансиони, работилници, стипендии, например във Видинска¹³, Великотърновска¹⁴, Пловдивска¹⁵, Неврокопска¹⁶ и други епархии. Духовно-богословските училища, където в миналото не всички са с еднакви стипендии, често се възприемат и като убежище при неравнопоставеност за бедни, емигранти, безработни, сираци, пострадали от войната и др. Практически и най-бедното семейство може да образува децата си за ду-

¹³ Антонова, Ц. „Пастирската дейност на митрополит Неофит във Видинска епархия между двете световни войни (1919–1939).“ *Двери*, 28.10.2018 [Antonova, Ts. „The Pastoral Activity of Metropolitan Neophyte in the Vidin Diocese Between the Two World Wars (1919–1939).“ *Dveri*, October 28, 2018], in: <https://dveri.bg/uuxu9> (25.11.2021).

¹⁴ Малев, Л., свещ. „Социалните организации на Търновска епархия през 30-те и 40-те.“ – В: Петков, П. (ред.). *180 години от основаването на училището в църквата „Свети Николай“ във Велико Търново*. Велико Търново: Абагар, 2019 [Malev, L., Priest. „The Social Organizations of the Tarnovo Diocese in the 1930s and 1940s.“ – In: Petkov, P. (ed.). *180 Years Since the Founding of the School in the Church of “St. Nicholas” in Veliko Tarnovo*. Veliko Tarnovo: Abagar, 2019 (in Bulg.)], 152–165; Малев, Л., свещ. „Православните християнски дружества и братства в Търновска епархия през 30-те и 40-те.“ – В: *Сборник на Катедрата по историческо и практическо богословие*. Велико Търново: Православен богословски факултет – Великотърновски университет: „Св. св. Кирил и Методий“, т. I, 2016 [Malev, L., Priest. „Orthodox Christian Associations and Brotherhoods in the Tarnovo Diocese in the 1930s and 1940s.“ – In: *Collected Papers of the Department of Historical and Practical Theology*. Veliko Tarnovo: Faculty of Orthodox Theology – Sts. Cyril and Methodius University of Veliko Tarnovo, vol. I, 2016 (in Bulg.)], 29–36.

¹⁵ Друмева, В., иг. *Кратка история на Неделното училище по вероучение при Калоферския девически манастир (1992–2017)*. Калофер: Девически манастир „Св. Въведение Богородично“, 2017 [Drumeva, V., Abbess. *A Brief History of the Sunday School in Christian Doctrine at the Kalofer Convent (1992–2017)*. Kalofer: Convent of the “Entry of the Most Holy Theotokos,” 2017 (in Bulg.)].

¹⁶ Георгиева, Д. „Православните християнски братства в Неврокопска епархия (30-те– 40-те години на XX век).“ *Научни известия*, 1–2 (6) (2010) [Georgieva, D. „The Orthodox Christian Brotherhoods in the Nevrokop Diocese (1930s–1940s).“ *Scientific Bulletin*, 1–2 (6) (2010) (in Bulg.)], 301–306.

ховници и един ден те да станат висш църковен елит. Днес у нас този интеграционен потенциал не е така ясно изразен и обществено значим, тъй като българското духовническо съсловие не е значително по мащаб като в повечето други православни страни. Но богословските училища – висши и средни – и днес си остават най-представителната, обсъждана и реализирана част от църковната социална мисия¹⁷.

Иновативни практики: църковна и светска култура, свободно вероизповедание

В миналото високото просветно съзнание в България мотивира бедни и богати, според възможностите си, да образуват децата си на световно ниво. Трудно е днес да си представим мащабите на това местно възрожденско постижение на фона на просперитета и високото равнище на образование на страната ни по тогавашните европейски стандарти. Интересен факт е, че прицърковните дейности на всички образователни нива и във всички възможни форми, процъфтяват първо в епархиите, манастирите и църквите на големите индустриални центрове в страната с по-заможено население, какъвто е примерът с Габрово.

При цялата геополитическа динамика на междуцърковните отношения на XX в., Българската православна църква трайно поема отговорността за даването на практически знания на децата. Като цяло килийните и взаимоучителни школа, по силите си, дават на българчетата съвременно гражданско образование чрез вероучението. Преводната учебна литература и образованието на елитите зад граница показва добър баланс със световните и европейските културни тенденции. Следваща стъпка за младата национална държава е подготовката на местен клир на европейско и световно равнище, каквото

¹⁷ Цонева, П. „Духовно-просветната дейност на Българската православна църква през периода от създаването на Българската екзархия до 1944 година“. *Стратегии на образователната и научната политика*, № 1 (2010) [Tsoneva, P. „The Spiritual and Educational Activity of the Bulgarian Orthodox Church from the Establishment of the Bulgarian Exarchate to 1944.“ *Strategies of Educational and Scientific Policy*, No. 1 (2010) (in Bulg.)], 31–56, 210–211; Киров, Д., К. Нушев. *Социалната мисия на Българската православна църква*. София: Университетско издателство, 2007 [Kirov, D., K. Nushev. *The Social Mission of the Bulgarian Orthodox Church*. Sofia: University Press, 2007 (in Bulg.)], 120–121.

е в православни и инославни среди за своето време.

В случаите на по-изразена намеса в естествения темп на при-църковните иновативни практики, богословските среди развиват компенсаторни стратегии, чрез които да запазят идентичността на вероизповеданието. Пример за това е оживлението в социалната дейност на енории и манастири през всяко от десетилетията докъм средата на XX век. Подкрепящите църквата управления през средата на 30-те и началото на 40-те г. институционализират все по-добре и по-стабилно ролята на православието в обществения живот, например чрез сътрудничеството с местното подразделение на международната организация „Червен кръст“. А последствията от войните, бежанските вълни с техните значителни проблеми и приноси, както и стремежите към модернизация и поемането на социалните грижи от държавата, всъщност подчертават функцията на религиозните общности за благосъстоянието на обществото.

Реализация на традицията в съвременните информационни условия

Днес, след завръщането към религията в края на XX в. в прагматичните условия на преход към новото хилядолетие в крайно наситена информационна и високотехнологична среда, традициите на религиозно образование не се вписват добре в практически план. Но ценностите, въз основа на които някога са се развивали, са непреходни и по тази причина постиженията са им същностно необходими в Църквата. Затова е логично и в медиите заедно да се питаме дали едновременните братства могат да са душеполезни на православните християни днес¹⁸ и дали са реализуеми организационно в съвременното българско общество. И в края на 30-те г. на XX в.¹⁹, и през 90-те г.,

¹⁸ Трифонова, Р. „Какво можем да очакваме от братствата?“ *Християнство.Бг*, 13.12.2019 [Trifonova, R. „What Can We Expect from the Brotherhoods?“ *Christianity.bg*, December 13, 2019] (24.08.21).

¹⁹ Стайков, Г. „Отчет за дейността на Общия съюз на Православните християнски братства в България през братствената 1937–1938 г., с представен на единадесетия редовен годишен съюстен събор, свикан в гр. Пазарджик на 16, 17 и 18 октомври 1938 г.“ *Християнка – орган на общия съюз на православните християнски братства*, 7 (1938) [Staykov, G. „Report on the Activity of the General Union of Orthodox Christian Brotherhoods in Bulgaria During the Brotherhood Year 1937–1938, Presented

както и през първото и второто десетилетия на ХХІ в., прицърковните организации имат идеалната цел да подкрепят духовното развитие на страната. Когато Църквата и у нас развива социална дейност и все още не е отделена от държавата, гражданското общество не разделя сектора на социалните грижи от религиозния, което се случва при социалистическата модернизация²⁰. Днес основна задача е в хода на динамиката на редуване на църковни събития и ежедневие да се впише присъствието на духовенството²¹, чието призвание не противоречи, но се изразява с прицърковните дейности които следва да допълват богослужебната, пастирската и просветната мисия на Църквата, а не да се изместват от нещо друго.

Когато от средата до края на 40-те г. вярващи и клир правят опит да развият алтернативна просветна дейност в храмове и манастири, една от констатациите на висшия клир е, че в миналото енорийската просвета не е формално утвърдена като приоритет в българския диоцез²². Тъй като заниманията по Закон Божи са били делегирани на просветната система и са се провеждали в по-модернизиращи се условия, макар и при разделно по пол обучение, връзката с практиката на този учебен предмет е неговото проблемно звено, особено когато учителите не са били вярващи и въцърковени, както при тези с леви убеждения. Критиките към тогавашната система на държавно религиозно образование като безрезултатно за разцвѣта на православно вероизповедание затихват, за да се появят отново след четири десетилетия заедно със социалните напрежения, които иници-

at the Eleventh Regular Annual Union Council, Held in the Town of Pazardzhik on October 16, 17, and 18, 1938.“ Hristiyanka – Organ of the General Union of Orthodox Christian Brotherhoods, 7 (1938) (in Bulg.)].

²⁰ Вж. по-подробно в студията: Alexandrov, A. “Challenges for Bulgarian Catechetics, Homiletics, and Pastoral Theology between Church and State (1920–2020).” – In: Aikonen, R., A. Alexandrov (eds.). *The Mission of the Orthodox Religious Education in Schools and Congregations – Visions and Challenges*. Sofia: Librum, 2020, 126–147.

²¹ Alexandrov, A. “Clerical Presence in Contemporary Parish and Monastery Education of Children and Youth as Embodiment of Eastern Orthodox Christian Church Tradition and Universal Human Values”. – In: Moşin, O., I. Scheau, D. Opriş (eds.). *Educația Din Perspectiva Valorilor*. Vol. XVII: *Summa Theologiae*, Bucharest: EIKON, 2020, 82–90.

²² Калканджиева, Д. *Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944–1953)*. Силистра: Демос, 2002 (1997) [Kalkandjieva, D. *The Bulgarian Orthodox Church and the „People’s Democracy“ (1944–1953)*. Silistra: Demos, 2002 (1997)].

рат. Поразителна за първите у нас съвременни учители по Религия е приликата на описанието в детайли на историческата ситуация в сектора от края на 40-те и началото на 90-те г. Това отчасти обяснява за следващите поколения учители продължаващия застой, който трудно може да се дължи все още на наследството на алтернативните структури в разколи.

Заклучение

Разгледаните тук накратко исторически измерения на прицърковната дейност в България през XX в. очертават ценни традиционни модели с голям потенциал в съвременността. Въплътени в адекватни съвременни форми, достъпни и разбираеми за българските православни християни, развиваните в миналото дейности и сега са актуални. Верността на традицията и до днес вдъхновява развитието на съвременна система за обгрижване на вярващите и приобщаване на невярващите към възстановяващия се църковен живот – част от съвременната българска местна култура.

Библиография

Alexandrov, A. "Clerical Presence in Contemporary Parish and Monastery Education of Children and Youth as Embodiment of Eastern Orthodox Christian Church Tradition and Universal Human Values". – In: Moşin, O., I. Scheau, D. Opriş (eds.). *Educația Din Perspectiva Valorilor*. Vol. XVII: *Summa Theologiae*, Bucharest: EIKON, 2020, 82–90.

Alexandrov, A. "Challenges for Bulgarian Catechetics, Homiletics, and Pastoral Theology between Church and State (1920–2020)." – In: Aikonen, R., A. Alexandrov (eds.). *The Mission of the Orthodox Religious Education in Schools and Congregations – Visions and Challenges*. Sofia: Librum, 2020, 126–147.

Антонова, Ц. „Църковната политика на земеделския режим в България (1920–1923): реформи, събори и конфликти.“ Живо предание, 5.2.2021 [Antonova, Ts. „The Church Policy of the Agrarian Regime in Bulgaria (1920–1923): Reforms, Councils, and Conflicts.“ *Living Tradition*, February 5, 2021 (in Bulg.), in: <https://dveri.bg/6frar> (23.11.2021).

Антонова, Ц. „Пастирската дейност на митрополит Неофит във Видинска епархия между двете световни войни (1919–1939).“ Двери, 28.10.2018 [Antonova, Ts. „The Pastoral Activity of Metropolitan Neophyte in the Vidin Diocese Between the Two World Wars (1919–1939).“ *Dveri*, October 28, 2018], in: <https://dveri.bg/uuxu9> (25.11.2021).

Георгиева, Д. „Православните християнски братства в Неврокопска епархия (30-те– 40-те години на XX век).“ Научни известия, 1–2 (6) (2010) [Georgieva, D. „The Orthodox Christian Brotherhoods in the Nevrokop Diocese (1930s–1940s).“ Scientific Bulletin, 1–2 (6) (2010) (in Bulg.)], 301–306.

Георгиева, Д. „Младежките православни християнски дружества в България (началото на 20-те– средата на 40-те години на XX век.“ Балканистичен форум, № 1-2-3 (2007) [Georgieva, D. „The Orthodox Christian Youth Associations in Bulgaria (Early 1920s – Mid-1940s).“ Balkanistic Forum, Nos. 1-2-3 (2007) (in Bulg.)], 147–152.

Гълъбова, Л. „Проблеми от областта на културата на страниците на официалните органи на Български земеделски народен съюз (БЗНС) по времето на неговото управление.“ – В: Марков, Г., М. Куманов, Р. Кацарова (ред.). Земеделското движение в България. История. Развитие. Личности. Пазарджик: Белопринт, 2004 [ġăłbova, L. „Cultural Issues in the Official Publications of the Bulgarian Agrarian National Union (BANU) During Its Time in Power.“ – In: Markov, G., M. Kumanov, R. Katsarova (eds.). The Agrarian Movement in Bulgaria: History. Development. Personalities. Pazardzhik: Beloprint, 2004 (in Bulg.)], 103–115.

Друмева, В., иг. Кратка история на Неделното училище по вероучение при Калоферския девически манастир (1992–2017). Калофер: Девически манастир „Св. Въведение Богородично“, 2017 [Drumeva, V., Abbess. A Brief History of the Sunday School in Christian Doctrine at the Kalofer Convent (1992–2017). Kalofer: Convent of the „Entry of the Most Holy Theotokos,” 2017 (in Bulg.)].

Енциклопедия Дарителството, дарителски фондове и фондации в България 1878-1951, т. I. София, 2000 [Encyclopedia of Philanthropy: Donor Funds and Foundations in Bulgaria, 1878–1951, vol. I. Sofia, 2000], in: <http://daritelite.bg/> (27.11.2021).

Калканджиева, Д. Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944–1953). Силистра: Демос, 2002 (1997) [Kalkandjieva, D. The Bulgarian Orthodox Church and the „People’s Democracy“ (1944–1953). Silistra: Demos, 2002 (1997)].

Малев, Л., свещ. „Социалните организации на Търновска епархия през 30-те и 40-те.“ – В: Петков, П. (ред.). 180 години от основаването на училището в църквата „Свети Николай“ във Велико Търново. Велико Търново: Абгар, 2019 [Malev, L., Priest. „The Social Organizations of the Tarnovo Diocese in the 1930s and 1940s.“ – In: Petkov, P. (ed.). 180 Years Since the Founding of the School in the Church of „St. Nicholas” in Veliko Tarnovo. Veliko Tarnovo: Abagar, 2019 (in Bulg.)], 152–165.

Кръстева, О. „За просветната дейност на братството „Бял кръст“. Духовна култура, 11 (2002) [Krasteva, O. „On the Educational Activity of the „White Cross” Brotherhood.“ Duhovna Cultura, 11 (2002) (in Bulg.)], 18–28.

Карагъзова, М. „Исторически преглед на системата за отглеждане и възпитание на деца в неравностойно семейно и социално положение (от Освобождение до 1944 година).“ Списание на Националния музей на образованието – Габрово: Едно място за всяко нещо и всяко нещо на мястото си, 1 (2009) [Karagyozova, M. „A Historical Review of the System for Raising and Educating Children in Disadvantaged Family and Social Situations (from the Liberation to 1944).“ Journal of the National

Museum of Education – Gabrovo: A Place for Everything and Everything in Its Place, 1 (2009) (in Bulg.), 4–9, in: <https://www.nmogabrovo.com/uploads/Sborni%2001.pdf> (23.08.2021).

Кръстева, О. „История, дейност и състав на ставропигиалното женско монашеско братство „Бял кръст“. Духовна култура, 8 (2002) [Krasteva, O. „History, Activity, and Composition of the Stauropegial Women’s Monastic Brotherhood ‚White Cross‘.“ Duhovna Cultura, 8 (2002)], 8–19, 7 (2002), Ibid. 10–18 (in Bulg.)].

Кръстева, О. „Ставропигиално женско монашеско братство „Бял кръст“. Известия на държавните архиви, 79 (2001) [Krasteva, O. „The Stauropegial Women’s Monastic Brotherhood ‚White Cross‘.“ Bulletin of the State Archives, 79 (2001) (in Bulg.)], 279–282.

Лечева, Р. Социална мисия и социални практики на християнските вероизповедания в България (1879–1944). Дисертация. София: Нов български университет, 2017 [Lecheva, R. Social Mission and Social Practices of the Christian Denominations in Bulgaria (1879–1944). Dissertation. Sofia: New Bulgarian University, 2017 (in Bulg.)]; Василев, Й. „Социалната, благотворителна и добротворна дейност на Българската православна църква (1915–1950).“ – В: Обществено подпомагане и социална работа в България. История, институции, идеологии, имена. Благоевград: Университетско издателство, 2005 [Vasilev, Y. „The Social, Charitable, and Philanthropic Activity of the Bulgarian Orthodox Church (1915–1950).“ – In: Public Assistance and Social Work in Bulgaria: History, Institutions, Ideologies, Names. Blagoevgrad: University Press, 2005 (in Bulg.)], in: http://www.pravoslavieto.com/docs/socialna_dejnost/socialna_dejnost_1915-50_vasilev.htm (27.08.2021).

Малев, Л., свещ. „Православните християнски дружества и братства в Търновска епархия през 30-те и 40-те.“ – В: Сборник на Катедрата по историческо и практическо богословие. Велико Търново: Православен богословски факултет – Великотърновски университет: „Св. св. Кирил и Методий“, т. I, 2016 [Malev, L., Priest. „Orthodox Christian Associations and Brotherhoods in the Tarnovo Diocese in the 1930s and 1940s.“ – In: Collected Papers of the Department of Historical and Practical Theology. Veliko Tarnovo: Faculty of Orthodox Theology – Sts. Cyril and Methodius University of Veliko Tarnovo, vol. I, 2016 (in Bulg.)], 29–36.

Симеонова, Г. „Относно добротворството в минало време и възможното му възкресение днес.“ Електронно списание LiterNet, 8.5.2019, 5 (234) (2019) [Simeonova, G. „On Philanthropy in the Past and Its Possible Revival Today.“ Electronic Journal LiterNet, May 8, 2019, 5 (234) (2019) (in Bulg.)], in: <https://litenet.bg/publish26/gatia-simeonova/sveta-marina.htm> (26.08.2021).

Симеонова, Г. Традиционните празници в състояние на промяна. София: БАН, 2000 [Simeonova, G. Traditional Festivals in a State of Change. Sofia: BAS, 2000 (in Bulg.)].

Стайков, Г. „Отчет за дейността на Общия съюз на Православните християнски братства в България през братствената 1937–1938 г., с представен на единадесетия редовен годишен съюзен събор, свикан в гр. Пазарджик на 16, 17 и 18 октомври 1938 г.“ Християнка – орган на общия съюз на православните християнски братства, 7 (1938) [Staykov, G. „Report on the Activity of the General Union of

Orthodox Christian Brotherhoods in Bulgaria During the Brotherhood Year 1937–1938, Presented at the Eleventh Regular Annual Union Council, Held in the Town of Pazardzhik on October 16, 17, and 18, 1938.“ Hristiyanka – Organ of the General Union of Orthodox Christian Brotherhoods, 7 (1938) (in Bulg.).]

Тодорова, Е., Н. Димитрова. „Анализ на нагласите за взаимопомощ в България в периода между двете световни войни: от общностно към обществено подпомагане.“ – В: Попова, К., М. Ангелова (ред.). Обществено подпомагане и социална работа в България. История, институции, идеологии, имена. Благоевград: Университетско издателство, 2005 [Todorova, E., N. Dimitrova. „An Analysis of Attitudes Toward Mutual Aid in Bulgaria in the Interwar Period: From Communal to Public Assistance.“ – In: Popova, K., M. Angelova (eds.). Public Assistance and Social Work in Bulgaria: History, Institutions, Ideologies, Names. Blagoevgrad: University Press, 2005 (in Bulg.)], 105–111, in: http://www.history.swu.bg/elka_todorova.pdf (23.11.2021).

Трифонова, Р. „Какво можем да очакваме от братствата?“ Християнство.Бг, 13.12.2019 [Trifonova, R. „What Can We Expect from the Brotherhoods?“ Christianity.bg, December 13, 2019] (24.08.21).

Цанков, С. прот. „Православното християнство – неговата същина и неговият съвременен образ.“ Годишник на Богословския факултет, т. XIX (1941–1942) [Tsankov, S., Protopresbyter. „Orthodox Christianity – Its Essence and Its Contemporary Image.“ Yearbook of the Faculty of Theology, vol. XIX (1941–1942) (in Bulg.)].

Цанков, С., прот. „Българската Православна Църква от Освобождението до настояще време.“ Годишник на Богословския факултет, т. XVI (1938–1939) [Tsankov, S., Protopresbyter. „The Bulgarian Orthodox Church from the Liberation to the Present Day.“ Yearbook of the Faculty of Theology, vol. XVI (1938–1939) (in Bulg.)].

Цонева, П. „Духовно-просветната дейност на Българската православна църква през периода от създаването на Българската екзархия до 1944 година“. Стратегии на образователната и научната политика, № 1 (2010) [Tsoneva, P. „The Spiritual and Educational Activity of the Bulgarian Orthodox Church from the Establishment of the Bulgarian Exarchate to 1944.“ Strategies of Educational and Scientific Policy, No. 1 (2010) (in Bulg.)], 31–56, 210–211; Киров, Д., К. Нушев. Социалната мисия на Българската православна църква. София: Университетско издателство, 2007 [Kirov, D., K. Nushev. The Social Mission of the Bulgarian Orthodox Church. Sofia: University Press, 2007 (in Bulg.)].

Янев, И. „Грижата на енорийския свещеник за децата в риск. Общи насоки.“ – В: Петков, П. (ред.). България и българите в Европа. Юбилейна научна конференция на СУБ, клон Велико Търново, 17.10.2009, Велико Търново: Фабер, 2010 [Yanev, I. „The Parish Priest’s Care for Children at Risk: General Guidelines.“ – In: Petkov, P. (ed.). Bulgaria and the Bulgarians in Europe. Jubilee Academic Conference of the Union of Scientists in Bulgaria, Veliko Tarnovo Branch, October 17, 2009. Veliko Tarnovo: Faber, 2010 (in Bulg.)], 211–216.